

MİSİR DİALEKTİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

K.R.MUSAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Ərəb dili dialektlərində nəzərə çarpacaq ilkin təzahür və dəyişikliklər özünü birinci növbədə fonetikada, səs tərkibində büruzə verir. Çünki ərəb ədəbi dilini gözəl bilən, bu dil ilə az-çox tanış olan və bu dil haqqında hər hansı bir məlumatı olan şəxs eyni bir dil sayılan dialekt və ədəbi dil arasındakı fərqi ilk növbədə sözlərin səslənməsində görür. Hətta, əksər hallarda müxtəlif dialektlərdə danışan ərəblərin bir-birlərini anlaya bilməmələrinin əsas səbəblərindən biri də, məhz səs tərkibinin kəskin şəkildə fərqlənməsidir. Dialektlərdəki fonetik fərqlər müxtəlif ərəb ölkələrində ədəbi dilin yerli variantlarının formalaşmasına xalq danışığı dillərinin tələffüzünün təsirilə əlaqədardır. Bu fərqlər özünü daha çox şifahi ünsiyyətdə göstərir, kitab oxuyanda, təlim-tədris prosesində isə ərəblər ümumərəb tələffüz normalarına riayət etməyə çalışırlar.

Ayrı-ayrı dialektlərin fonetik xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən, onların bir-birindən kəskin surətdə fərqləndiyini və eyni zamanda bütün ərəb ölkələri üçün ümumi cəhətlərin olduğunu görürük. Buradan çıxış edərək, qeyd edə bilərik ki, ərəb dili dialektlərinin ümumi və xüsusi, yerli fonetik xüsusiyyətləri vardır.

Ümumi cəhətlərə əsasən dialektlərdə sözlərin sonluqlarının tələffüz edilməməsi ilə əlaqədar hal kateqoriyasının iştirak etməməsi, əlavə sait və samitlərin olması, assimilyasiya, akkomodasiya, səs düşümü, səs artımı və s. kimi fonetik hadisələrin müxtəlif diapazonlarının olması, sözlərin səs variantlarının özünü daha çox isim və sifətlərdə göstərməsi, söz vurğusunun yerini dəyişməsi və s. aiddir.

Xüsusi, regional cəhətlərə isə Qərb dialektlərindəki sürətli nitqlə əlaqədar olaraq, qapalı hecada olan saitlərin düşməsinə (كتب [kətəbə]-[kɛb] o (κ.c.) yazdı, تفهمون [təfhəməynə]-[təfhəmo] siz (κ.c.) başa düşürsünüz), vurğunun adətən son hecaya keçməsinə (5,6), özündə Küveyt, Qatar, Bəhreyn və Oman ləhcələrini birləşdirən İraq dialektində əlavə olaraq beş samit səsdən ([p], [ç], [q], [v], [j]) və [ö] sait səsinə istifadə edilməsinə (بك [biki]-[bɛç] səninlə, يولم [yu'limu]-[yö:lim] o (κ.c.) əziyyət verir (1,5-10), Suriya-Livan dialektində [c] samitinin incə tələffüz edilməsinə (جامعة [c.mi'atun]-[j.mi'a] universitet, جاء [c,'ə]-['ijə] o (κ.c.) gəldi (6,11) və s. göstərmək olar.

Misir dialektinin də digər ərəb dialektləri ilə həm ümumi, həm də özünəməxsus, lokal cəhətləri vardır. Bəzi alimlər Misir dialektində doqquz, bəziləri isə on üç sait səsin olmasını qeyd edirlər (7,63). R. Məlikov isə «Misir dialekti proqramı»nda bu dialektə 10 sait səsin olduğunu göstərmişdir (2,5).

Beləliklə, ərəb dilinin Misir dialektində [ə], [i], [ɨ], [ɨ̄], [u], [ȳ] saitlərindən əlavə [o], [ō] və [e], [ē] saıtləri də mövcuddur ki, onlar da müvafiq surətdə [u], [ȳ], [au], [i] və [ey] səslərindən çevrilirlər: شوربة [şYrbə]-[şōrbə] sup, şorba, صوت [ʕəut]-[ʕōt] səs, بيت [beyt]-[bēt] ev və s. «o»laşma hadisəsi özünü əsasən, əmr formasında göstərir.

Dialektdə ədəbi dilə nisbətən [ə]-[i], [i]-[u], [u]-[ə] kimi sait dəyişmələri baş verir. Məsələn, ضحك [ʕaʕkə]-[ʕiʕk] o (κ.c.) güldü, كثير [kəʕr]-[kitr] çox və s.

Qısa saıtlərin uzun saıtlərə, uzun saıtlərin qısa saıtlərə çevrilməsi aşağıdakı şəraitdə olur:

1) təkhecalı sözlərdə iki samit arasındakı sait uzun tələffüz edilir: كم [kəm]-[κ.m] neçə;

2) bitişən əvəzlik qəbul edərkən, bəzi önqoşmaların son qısa saıti uzadılır: معك [məʕk]-[məʕκ] səninlə;

3) ayrı-ayrı sözlərdə qısa saıtlər uzun, uzun saıtlər isə qısa tələffüz edilir.

Ədəbi dilə nisbətən Misir dialektində samitlərin tələffüzcə dəyişməsi hallarına daha çox rast gəlinir: [š]-[t], [ğ]-[q], [š]-[z], [š]-[d], [ç]-[œ], [œ]-[ç] və s. (2,5-6).

Həmzə ʕ [ʕ] samitinin bir çox dəyişilmiş variantlarına rast gəlinir ki, bu vəziyyətlərdə də o adətən و [w] səsilə əvəz olunur: اذن [uzn]-[wɨdn] qulaq, ادى [əddə]-[wəddə] vermək, yerinə yetirmək və s. (9,159). Həmçinin bu samitin [ɨ], [i] və [y] səslərinə çevrilməsinə də rast gəlik (2, 6).

ع [ʕ] samiti sözün son hecasında kərləşir. Bəzi sözlərdə bu hərf həmzə ʕ [ʕ] samitinə çevrilir: دلعج [daʕləc]-[dəʕləc] o (κ.c.) endirdi. Bu samitin ʕ[h] (دعس [daʕsa]-[dəhəs] o (κ.c.) tapdaladı) və ح[ʕ] samitlərinə (بعثر [baʕʕar]-[baʕtar] o (κ.c.) səpdi) keçməsi hallarına da rast gəlinir (9,158). ع [ʕ] samiti bəzi mürəkkəb sözlərin tərkibində [f] kimi tələffüz edilir (2,6).

Fərqləndirici əlamətlər arasında klassik, arxa damaq, kar ق [ʕ] samitinin tələffüz xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu xüsusiyyətlər bir funksional səviyyədə deyil, bir neçəsində relevantlığını qoruyub saxlayan sosial-lingvistik dəyişikliklər kateqoriyasına aiddir. Qeyd edək ki, orta əsr ərəb filoloqları ق [ʕ] samitini təsvir edərkən, onu cingiltli səs kimi müəyyən etmişlər. Müasir ədəbi dildə bu səs başqa cür müəyyənləşir. Onun yaranma yeri arxa damaqda deyil, bir az irəlidə – yumşaq damar və dilcik arasındadır, yəni o, məxrəcinə görə [κ] samitinə yaxınlaşır. Danışanın bu səsi tələffüz etmə formasına görə onun təhsili və sosial mənsubiyyəti haqqında fikir yürütmək olar. F.Mitçell bu haqda yazaraq, qeyd edir ki, «Əgər biz Misir cəmiyyətinin təhsilli şəxslərini digər üzvlərindən ayırmalı olsaydıq, onların [ʕ] səsinin tələffüz etmə qabiliyyətinə diqqət yetirmək kifayət edərdi».

Beləliklə, təhsilli şəxslər öz nitqlərində həm [ʕ], həm də [ʕ] səmindən istifadə edirlər. Məsələn, قمر [ʕamar]-[ʕamar] ay; قبل [ʕablə]-[ʕəblə] əvvəl. Hər iki variant ümummisir dil normaları daxilində uyğun hesab edilir. Lakin üstünlük [ʕ] səsinə verilir, belə ki, belə nitq daha gözəl sayılır və ləhcədə danışan təhsilli şəxslər üçün xarakterikdir. Elə hallar olur ki, adamlar onları cəmiyyətin daha yüksək təbəqəsinə aid etmələri məqsədi-

lə, lazım olmayan yerlərdə də bilə-bilə [ʔ] səsini tələffüz edirlər.

Təhsilli şəxslərin danışıq dilində ədəbi dildə kökündə ق [ʔ] samiti olan sözləri tələffüz etmələrinin üç variantı vardır: a) İctimai həyatın ədəbi dil işlənən müxtəlif sahələrinə aid sözlərdə [ʔ] səsini tələffüz etmək mütləqdir: القرآن [əl-Qurʔfn] Quran, قرية [Jaryə] kənd, قنبلة [Junbulə] bomba və s.; b) Adətən dialektlərin işləndiyi sahələrə aid sözlərdə [ʔ] tələffüz olunur: فقير [faʔɪr]-[faʔɪr] kasıb, fəqir, قال [ʔl]-[ʔl] o (κ.c.) dedi; c) Bəzi sözlərdə hər iki variantın tələffüzü məqbuldur: م وسسة النقل [muʔəs-səsetu-n-naʔl (naʔl)] nəqliyyat şirkəti.

Təhsilsizlərin ləhcəsində klassik və ya müasir ədəbi dildə [ʔ] səsinin tələffüzünün labüd olduğu vəziyyətdə [ʔ] səsinin işlədilməsi adi haldır. [ʔ] səsinin saxlanması çox nadir hallarda olur: سورة البقرة [sŷratu-l-baʔara] bəqərə surəsi.

Dialektə [ʔ] səsinin mütləq istifadə edilməsi yalnız bir sözdə qeyd olunur: القرآن [əl-Qurʔfn] Quran. Başqa sözlər üçün [ʔ] səsinin tələffüzü xarakterikdir: قنابل [ʔən,bil] bombalar (7,59-60).

Ümumiyyətlə, Misir dialektində hələ məmlüklər dövründən bu yana ق [ʔ] hərfinin tələffüz olunması bir qədər yüngülləşdirilmiş hala meyllənmişdi. [ʔ] səsinin [ʔ] kimi tələffüz olunması, əsasən, şimal əyalətlərinə xas olan bir xüsusiyyətdir. Yuxarı (Cənubi) Misirdə isə, bu səs adətən ج [c] kimi tələffüz edilir (9,159).

Misir dialektində ج [c] samiti ədəbi dildə olduğu kimi deyil, [q] kimi tələffüz olunur. Bu hal ərəb dili yerli danışıq dilləri arasında yeganə Misir dialektinə xas olan bir xüsusiyyətdir: جديد [cəɖɖ]-[qidɖ] yeni, رجل [racul]-[rfqil] kişi, adam (8,104).

ذ [ʒ] samiti ədəbi dildəki kimi tələffüz olunmur. Əksər halda bu səs د [d] kimi tələffüz olunur: ذهب [ʒəhəb]- [dəhəb] qızıl, كذاب [kəʒʒb]- [kəddb] yalançı və s. [ʒ] səsinin ʒ [z] səsinə çevrilməsi də geniş yayılmış hallardandır: ذخيرة [ʒəxɪra]- [zəxɪra] sürsat, ذنب [ʒənb]-[zənb] günah və s.

ث [ʔ] samiti də ədəbi dildəki kimi tələffüz edilmir. Ədəbi dildə tərkibində [ʔ] samiti olan sözlər Misir dialektində işlədilərkən, həmin səs aşağıdakı səslərdən biri ilə əvəz olunur: a) ت [t] səsi ilə: ثوم [ʔŷm]- [tŷm] sarımsaq, ثلج [ʔəlc]- [təlc] buz; b) س [s] səsi ilə: ثروة [ʔərvə]- [sərvə] sərvət, ثم [ʔummə]- [summə] və s.

ظ [ʔ] hərfinin dəyişilmiş forması bir o qədər də çox deyil. Lakin bununla belə, bu kimi dəyişikliyə məruz qalmış sözlərə danışıq dilində rast gəlmək olar: a) د [d] səsinə: منظره [manʔəra]- [mandara] mənzərə; b) ض [ʔ] səsinə: ظهر [ʔəhr]- [çəhr] gündüz نظف [naʔəʔəfə]- [naççəf] o (κ.c.) təmizlədi və s. (9-148-157).

Ədəbi dilə nisbətən Misir dialektində vurğu yerini dəyişir. Tənvini şəkilçilərinin və bir sıra sözlərdə son qısa saitlərin deyilməməsi ilə əlaqədar olaraq, ədəbi dilə nisbətən vurğunun yerini dəyişməsi və əvvəlki hecalara keçməsi baş verir. Məsələn, [-iyyun] şəkilçili nisbi sifətlərdə şəkilçinin son hissəsinin düşməsi ilə əlaqədar, vurğu yerini belə dəyişir: عربي [ʔarabiyyun]- [ʔarabi] ərəb (is.və sif.). Bitişən əvəzliliklərlə işlənən fellərin inkarında vurğu əvəzlilik üzərinə düşür: ما شفته ماشفتهوش- [m,şuftuh]- [məşuftuhʔ] mən onu (κ.c.) görmədim (1,6).

Bütün bu dəyişikliklərlə yanaşı, Misir dialektində aşağıdakı fonetik hadisələr baş verir:

a) Səs düşümü.

1) Uzun saitle qurtaran sözdən sonra gələn sözün ilk saiti düşür: يا خسارة [y, xasfra]-[yfxsfra] Heyif!, necə də pis!;

2) Sözün sonundakı qısa sait ayrı-ayrı kəlmələrdə və hətta birləşmə tərkibində deyilmir: كتب [kətəbə]-[kitib] yazmaq, yazdı, نكتب[nəktubu]-[niktib] yazırıq;

3) Təyini söz birləşməsində tə mərbutə deyilmir: القرية الجميلة [əl-faryətu-l-cəmflətu]-[əl-faryə-l-qəmflə] gözəl kənd.

4) Fəlin indiki gələcək zamanının təsrifində ikinci şəxs tək müənnəsin, ikinci və üçüncü şəxslərin müzəkkər cəminin –نون [-nŷn] sonluğu atılır: تكتبين [təktubʔinə]-[tiktibʔ] sən (q.c.) yazırsan, يكتبون [yəktubʔinə]-[yiktibʔ] onlar (κ.c.) yazırlar.

5) Bəzən səs düşümündən sonra sözün axırında qalan samitin təşdidlə deyilməsi hadisəsi baş verir: بنت [bint]-[bitt] qız.

6) Bəzi sözlərdə son samit deyilmir (xüsusən aşağı (Şimali) Misirdə): ولد [əaləd]-[əalə] oğlan, والله [əallah]-[əalla] Allaha and olsun!.

b) Yerdəyişmə.

1) İkinci və üçüncü şəxs tək, bitişən əvəzlilərdə sonuncu səs yerini dəyişir: اسمك [ʔismuki]-[ʔismik] sənin (q.c.) adın, اسمه [ʔismuhu]-[ʔismuh] onun (κ.c.) adı və s.

2) Səkkizinci bab fellərdə əlavə ت [t] hərfi birinci kök samitindən sonra deyil, əvvəl işlənir: التم [ʔiltəmmə]-[ʔitləmm] o (κ.c.) birləşdi, افتتح [ʔiftətəhə]-[ʔitfətəh] o (κ.c.) açıldı və s.

v) Geminasiya.

Beşinci və altıncı bablarda ص[ʔ], ض[ʔ], ط [ʔ], ظ[ʔ], ج [c], د[d], ق[ʔ] və s. səslərlə başlanan fellərin tələffüzündə «tə» hissəciyi həmin səslərlə qovuşaraq, təşdidlə deyilir: تصور [taʔəaʔəara]-[ʔiʔəaʔəar] o (κ.c.) təsəvvür etdi, تكلم [təkəlləmə]-[ʔikkəllim] o (κ.c.) danışdı və s.

q) Assimilyasiya.

1) Bəzi sözlərdə samitlər öz məxrəclərinə yaxın səslərə çevrilir: مضبوط [maʔbʔ]-[maʔəbʔ] dəqiq.

2) Sözün ortasında gələn ن [n] samiti özündən sonrakı [l], [m], [t], [d] səsləri ilə assimilyasiya olunur: بنت [bint]-[bitt] qız.

d) Səs artımı.

1) Mudaaf felləri birinci və ikinci şəxsin keçmiş zaman şəkilçisindən əvvəl [e] səsi qəbul edir: أنا حسست [ʔən, ʔassastu]-[ʔən, ʔassət] mən hiss etdim.

2) İki samitlə qurtaran iki hecalı sözlərdə bəzən həmin samit səslərin arasına əlavə bir sait səsin artırılması baş verir: مصر [mıʔəru]-[maʔəir] Misir, سقف [səf]-[səʔif] tavan və s.

3) İkinci kök samiti sükunlu olan sadə və ya sondan əvvəlki kök samiti sükunlu olan düzəltmə sözlərdə həmin sükunlar əvvəlki samitin qısa səslisinə müvafiq səslə ilə əvəz olunur. علم [ʔilm]-[ʔilim] elm, حكم [ʔukm]-[ʔukum] hökm və s.

4) Aşağı (Şimali) Misir ləhcəsində üçüncü şəxs əvəzlilərin tələffüzündə səs artımı baş verir: هو [huʔa]-[huʔəa] o (κ.c.), هي [hiyə]-[hiyyə] o (q.c.) və s.

5) Qapalı hecadan ibarət olan təkhecalı sözlərdə son samit ikiləşir: أب [ʔəb]-[ʔəbb] ata, أخ [ʔəx]-[ʔəxx] qardaş (1,6-7).

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, ərəb dilinin digər dialektlərində baş verən müxtəlif fonetik hadisələrlə yanaşı Misir dialektinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Bütün bu cəhətlərin əsasında danışanın məhz bu ölkəyə mənsub olduğunu ilk andan başa düşmək olur.

QEYDLƏR:

1. Qarayev M.İ. İraq dialekti proqramı. Bakı: 1982.
2. Məlikov R. Misir dialekti proqramı. Bakı: 1966.
3. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: 1998.
4. Багиров А. Египетский арабский диалект. Москва: 2006.
5. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. Москва: 1962.
6. Каддух Мохамад Абдуль Рида. Ливанский диалект арабского языка. А/реф. Москва: 1984.
7. Шагал В.Ш. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. Москва: 1987.
8. Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. Москва: 1961.
9. دكتور شوقي ضيف. تحريفات العامية للفصحى. القاهرة ١٩٩٤.
10. www.wikipedia.com

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЕГИПЕТСКОГО ДИАЛЕКТА

К.Р.МУСАЕВА

РЕЗЮМЕ

Египетский вариант арабского языка отличается от литературного следующими фонетическими особенностями: наряду с характерными для литературного языка гласными звуками в египетском диалекте имеется два кратких гласных [o], [e] и два долгих гласных [ō], [ē] звука. В египетском диалекте прослеживается также тенденция к замене долгих звуков краткими и кратких звуков долгими.

В египетском диалекте согласные подвергнуты большим изменениям, чем гласные. Например одни согласные могут превращаться в другие: [c]-[t], [ğ]-[r], [z]-[z], [z], [z]-[z]-[d], [d]-[d]. Характерной особенностью египетского диалекта является то, что буква ق [r] произносится как хамза [ʔ], а буква ج [dj] как [r]. В других диалектах вышеуказанные два фонетических явления не прослеживаются.

PHONETIC FEATURES OF EGYPTIAN ARABIC

K.R.MUSAYEVA

SUMMARY

The Egyptian Arabic vocalic system has changed relatively little from the Classical system: besides Classical vowels, there are 2 short vowels [o], [e] and 2 long vowels [ō], [ē]. Where Egyptian Arabic differs considerably is in vowel reduction due to changes in syllable shape. The distinction between short and long vowels is still phonemic, but only stressed vowels can remain long. Unstressed long vowels are shortened, and stressed short vowels lengthened.

In Egyptian Arabic the consonants have changed more ([š]-[t], [ğ]-[q], [š]-[z], [š]-[d], [ç]-[œ], [œ]-[ç]). The letter ق [g] denotes a glottal stop [ʔ] in Cairo and eastern Delta. The classical Arabic letter ج [dZ] denotes [g]. To speakers of other varieties of Arabic, the pronunciation of these two sounds is considered the quintessential marker of Egyptian Arabic.